

УДК 929 Шев:177.6(:821.161.2-94(045))

ПОЛІЩУК Володимир – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Тараса Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна (kaflit@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9090-8324>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.55.4>

Бібліографічний опис статті: Поліщук, В. (2024). Домислені історії Шевченкового кохання на засланні (за творами шевченкіани). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 55, 33–43, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.55.4>*

ДОМИСЛЕНІ ІСТОРІЇ ШЕВЧЕНКОВОГО КОХАННЯ НА ЗАСЛАННІ (ЗА ТВОРАМИ ШЕВЧЕНКІАНИ)

Анотація. Стаття є частиною системного дослідницького проєкту «Інтимно-любівні дискурси в українській літературній шевченкіані», така проблематика досі ще не ставала предметом студіювання саме в різножанрових творах про Тараса Шевченка. У низці шевченкознавчих праць констатовано, що вказана тема протягом понад століття «приносилася в жертву» задля ширшого показу соціального буття українського генія, а це своєю чергою призводило до певного збіднення і спрощення його образу взагалі, а в життєписних творах зокрема. У дослідженні наголошено на низці суспільно-побутових обставин – практично цілком безправне, підневільне солдатське життя Тараса Шевченка, відірваність від природнішого середовища, зокрема українського, та вимушена інтегрованість у зовсім «інший світ» – казарми і Сходу, які кардинальним чином позначилися на житті поета, зокрема на можливостях його взаємин із жінками, відомостей про які дійшло зовсім небагато. Є дуже скупа інформація про татарку Забаржаду і значно ширша – про Агату Ускову. Тож письменники, які творили Шевченкові життєписи, у їх частині про заслання вдавалися до вимислів і домислів. У цій статті проаналізовано такі домислені історії нібито взаємин українського поета з «жінками Сходу», витворені в романах О. Іваненко «Тарасові шляхи», каракалпака У. Бекбаулова «Тарас на Аралі», А. Цвїд «І темнії ночі... І ласки дівочі», О. Денисенка «Тарас. Повернення». Зауважено на мірі художньої майстерності кожного з творів, особливу увагу приділено аналізу романів У. Бекбаулова та О. Денисенка. Доволі широко вміщено інформацію про структурні особливості художньо-біографічних текстів.

Ключові слова: шевченкіана, домисел, вимисел, документальність, інтимно-любівний дискурс, роман, психологізм, спогад, образ.

POLISHCHUK Volodymyr – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, 81 Taras Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine (kaflit@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9090-8324>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.55.4>

To cite this article: Polishchuk, V. (2023). Domysleni istorii Shevchenkovoho kokhannia na zaslanni (za tvoramy shevchenkiyani) [Fictional Stories of Shevchenko's Love in Exile (based on the works of Shevchenkiana)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filolohiia" – Problems of Humanities: a collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Philology Series, 55, 33–43, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.55.4>*

FICTIONAL STORIES OF SHEVCHENKO'S LOVE IN EXILE (BASED ON THE WORKS OF SHEVCHENKIANA)

Summary. *The article is a part of the systematic research project “Intimate-Love Discourses in the Ukrainian Literary Shevchenkiana”; this problem has not yet become a subject of study specifically in various genre works about Taras Shevchenko. Several works on Shevchenko Studies state that for over a century, this topic was “sacrificed” for the sake of a broader display of the social existence of the Ukrainian genius, and this in turn led to a certain impoverishment and simplification of his image in general, and in biographical works in particular. The research emphasizes a number of social and everyday circumstances – Taras Shevchenko’s almost completely lawless, enslaved soldier’s life, detachment from a more natural environment, in particular the Ukrainian one, and forced integration into a completely “different world” – the barracks and the East – which radically affected the poet’s life, including on the possibilities of his relationships with women, about which there is very little information. There is very little information about the Tatar woman Zabazhada and much more information about Ahata Uskova. So, the writers who wrote Shevchenko’s biographies resorted to fabrications and conjectures in their part about the exile. This article analyzes the fictional stories of the Ukrainian poet’s probable relationships with the “women of the East”, created in the novels of O. Ivanenko “Taras’s Paths”, Karakalpak U. Bekbaulov’s “Taras on the Aral Sea”, A. Tsvid “And dark nights... And girlish caresses”, O. Denisenko “Taras. Return”. The level of artistic skill of each of the works is noted, special attention is paid to the analysis of the novels of U. Bekbaulov and O. Denisenko. Information about the structural features of artistic and biographical texts is quite widely included.*

Key words: *Shevchenkiana, conjecture, fiction, documentary, intimate love discourse, novel, psychologism, memory, image.*

Постановка проблеми. Літературна шевченкіана – вагомий складник не тільки біографіки, а й усього українського письменства. Її доволі послідовно поповнюють нові твори, яких уже близько десяти тисяч. До найменш опрацьованих проблемно-тематичних сегментів літературної шевченкіани, що з тих чи тих причин опинялися поза увагою критики, належить віднести інтимно-любовну тематику, творчу й дослідницьку увагу до якої не заохочувано, бо біографи поета надавали «безумовну перевагу його суспільному образу» (Шевченківська ..., т. 3, с. 622). Між тим інтимний складник становив важливу частину буття Шевченка. Осмисленню цієї проблемно-тематичної сфери, зокрема в період поетового заслання, і присвячено цю студію.

Аналіз досліджень. Отже, дослідники зазвичай виявляли неувагу до питань особистого життя Шевченка та його інтерпретацій у творах шевченкіани. Упродовж десятиліть чи не єдиним серйозним джерелом з теми був розділ «Кохання» в монографії М. Шагінян «Тарас Шевченко». Тільки з проголошенням Незалежності України, в умовах творчої свободи, ситуація починає змінюватися. Вона позначена з’явою досліджень відповідної спрямованості, серед яких – есей С. Реп’яха

(1993), книги Ю. Ковтуна (2004) та М. Козака (2007), низка газетних і журнальних публікацій. Практично всі вони «базувалися» на окремих творах Шевченка, його «Журналі», а також на спогадах сучасників. Лише Ю. Ковтун (2004) покликався на деякі з творів літературної шевченкіани (с. 116). Публікації ж у часописах і газетах лише зрідка подавали якусь нову інформацію, були суто популяризаторськими, хоч і не без претензій на «сенсаційність».

Системне дослідження інтимно-любовних дискурсів уже саме собою має наукову новизну, таку ж **новизну й актуальність** має аналіз означеної проблематики в літературній шевченкіані як об’єкті студіювання. **Мета** цієї конкретної статті – проаналізувати домислені історії взаємин Тараса Шевченка з жінками в часи його солдатчини, а **завдання** – засвідчити майстерність їх мистецького втілення, а також реалізацію у творах жанрових рис художньо-документальної біографіки.

Виклад матеріалу. Роки заслання, як відомо, не були щедрими для Шевченка в сенсі взаємин із жіночим товариством. Забаржада, Агата Ускова... Зовсім скупі чи дещо розлогіші відомості про них донесли різного виду документи, листи, спогади, мотивувавши

письменників-біографів до інтерпретацій відповідних інтимних сторінок із життя поета. Тож як автори життєписної, насамперед прозової, шевченкіани, активно вдаючись до вимислово-домислових операцій, до охудожень документальних джерел різного плану, вони творили доволі цікаві картини й історії приватного Шевченкового життя, зокрема й за тяжких умов солдатчини.

Як знаємо, шевченківська біографіка про засланчі роки поета-художника достатньо багата й розмаїта, тож не дивно, що в тих творах не обійдена увагою й тема інтимних почуттів і захоплень Тараса Григоровича. Ясна річ, тут не мовимо про Забаржяду чи Агату, а про образи інших жінок, вочевидь цілком чи майже цілком, як у випадку з «казашкою Катєю», вигаданих, домислених. Мотивація таких домислових операцій у письменників хоч би така: аби повніше, рельєфніше, «живіше» виписати Шевченків образ як людини звичайної й незвичайної, і в взаєминах із місцевим азійським людом також, у його пошанівному ставленні до аборигенів, до їхніх вікових традицій тощо. Природно, що дехто з письменників, описуючи, певно, найтяжчий період життя поета, вводив у сюжети повістей чи романів бодай би незначні любовно-інтимні колізії.

Звернемо увагу на ці твори й на ці історії, витримуючи хронологічну послідовність реалізованого в них часопросторового виміру. Спершу – на повість каракалпацького письменника й дослідника-шевченковознавця Уразака Бекбаулова «Тарас на Аралі». У ній відтворено перші два роки Шевченкового заслання, перебування в Кос-Аралі, участь поета в експедиції Аральським морем. «Каракалпацький літератор, – нотувала в одній із публікацій М. Малиновська, – мав перед собою високу мету – показати Тараса Шевченка як науковця, географа, художника-картографа, його участь в експедиції по вивченню Аральського моря в 1848–1849 роках» (Малиновська, 1957). Як на наш погляд, то мета У. Бекбаулова не була такою вузькою, як заявлено в цитаті, бо ж постать ще молодого Тараса тут постає значно різнограннішою, зокрема й у взаєминах із жінками. Вочевидь не випадково Станіслав Тельнюк 1975 року переклав цю

повість, написану року 1964-го, ювілейного для Шевченка, бо вона являє собою справді художньо майстерний твір життєписного жанру. Повертаючись до цитованої рецензії М. Малиновської, зауважимо, що вона в публікації навіть словом не обмовилась про доволі виразну інтимну лінію в загальному сюжеті повісті, а це вкотре може засвідчувати усвідомлену неувагу (певно, усіх чи майже всіх) передовсім дослідників, а також і багатьох письменників-біографів до грані приватно-інтимного буття українського генія. Ця грань понад століття була «апокрифічною» в шевченкознавстві й шевченкіані, вона «приносилася в жертву» грані соціальної чи соціально-політичній.

Треба відзначити, що У. Бекбаулов логічно, послідовно й, що не менш важливо, психологічно доволі переконливо реалізував у сюжеті повісті цікаву нам інтимну лінію. Із перших же сторінок твору підневільний повістевий Шевченко, іще трясучись в арештантській кибитці, живе спогадами про недавню волю, творчість, друзів, із жінок згадує передовсім Варвару Рєпніну, небогу декабриста... І мріється йому, що і княжна, як трохи раніше дружини засуджених на заслання декабристів, учинить так само: «Вона б, мабуть, теж поїхала за ним, за Тарасом, ось сюди, їхала б разом із ним у цій кибитці, якби сказав їй хоч одне слово. Він не скаже цього одного слова. Те, що Микола міг дозволити декабристам, ніколи не дозволить йому, вчорашньому кріпакові, відданому в солдати...»

Кибитка котиться степовим шляхом, а Тарасові вчулося раптом, ніби за нею хтось біжить... Це вона біжить, його Варвара... Ні, ні, ні, такого не може бути, вона сидить зараз десь у Яготині й, напевне, плаче... «Була в мене дівчина Варвара...» (Бекбаулов, 1975, с. 11).

Прозаїк доволі часто вдається до зміщення часових площин саме через форму спогаду Тараса, і спогади його частіше тут про приємні спілкування на волі – переважно з княжною Варварою, а ще – широким і яскравим емоційним епізодом – із Ганною Закревською (Бекбаулов, 1975, с. 228–233). Доречно зауважити на добрій художній майстерності автора повісті, який доволі часто «спонукає» головного героя до спогадів,

переважно світлих, життєдайних, які зринають у голові Тараса в особливо тяжкі хвилини життя й видимо врівноважують його – Тараса – душевний стан («Ать-два!» Знову уявилася Варвара, її очі, її сльози») (Бекбаулов, 1975, с. 114) і под.).

Окреме сюжетне відгалуження в повісті становить домислена прозаїком історія про взаємини Шевченка з літнім вільнолюбним каракалпаком Саримбеком і двома його дружинами – старшою Масати і молодшою Акбупеш. Власне, саме виписані в повісті колізії Тарасових стосунків з Акбупеш немалою мірою формують емоційно-ліричний тон твору. Звісно, вся ця домислена історія взаємин Шевченка з Саримбеком і його родиною, спілкування з деякими іншими аборигенами покликані висвітлити насамперед людинолюбну й благородну душу українського поета-невольника, а стосунки з Акбупеш – додати теплих ліричних барв. У Бекбаулов майстерно творить епізоди й картини знайомства поета з незнайомим йому світом, побутом, звичаями, традиціями, зокрема в облаштуванні сімейного життя: «Тарасові було дивно. Звісна річ, він знав, що на Сході чоловіки мають по кілька дружин, але ось так іти й говорити з одною з таких дружин йому ще не доводилося. Хотілося дещо запитати, проте Тарас стримався. Він ще має час довідатися про все» (Бекбаулов, 1975, с. 126).

Прозаїк творить картини дружби Тараса з Саримбеком і його жінками, гостини поета в них, шанобливе й зацікавлене ставлення до господарів, а від них – прихильність до Терезі. Це ім'я Саримбек витлумачив як «син справедливості». Особливу ж прихильність Тарас відчував до Акбупеш. Ця покірنا юна жінка Сходу шанувала свого чоловіка, та, як видно, глибших почуттів до вдвічі старшого за неї Саримбека не мала. Їй у душу запав цей солдат-невольник з України, та закони її світу стояли наперекір її почуттям. Повістяр короткими точними фразами зображує психологічний стан обох героїв від випадкових зустрічей, розмов, дотиків, і все це дуже делікатно й витончено. Коли Тарас дізнався, що включений до експедиції на Арал, поділився радістю з Акбупеш, «вхопив її за талію і закружляв довкола себе...». Далі – їхня розмова:

– Їду на Арал. Можеш передати подарунок та радісну звістку – їду до Саримбека. – І він знову обняв її.

– Правда? – блиснула очима Акбупеш. Вона раптом відчула, що їй дуже добре в обіймах цього вусатого українця-солдата, і тому почала дуже обережно відводити вбік його руки. А проте дивилася на Тараса водночас із почуттям радості і смутку.

– Що тобі? – запитав Шевченко. – Ти не рада, срібний місяченьку, – спробував він перекласти її ім'я.

– Рада, – коротко відповіла Акбупеш, а її очі дивилися на нього жалісливо і печально.

– А чого ж ти печальна?

... – А до нас в юрту не прийдеши, – задумливо проказала Акбупеш, поправила хустку на голові – і лише тепер Тарас побачив, яка вона гарна, юна і ніжна. Згадав, як щойно тримав її в обіймах, – і щось защеміло в серці (Бекбаулов, 1975, с. 164).

Аби залишити юній жінці пам'ять про себе, Тарас малює на юрті її портрет, а на її прохання – і свій («Намалюй, Тарасе, хай твоя ласкавість перейде в мене»); він відчував, що «оця молода, наївна і чиста душею кайзацька жінка схвилювала його душу...» (Бекбаулов, 1975, с. 165). Портрет молодої жінки вдався, Тарас назвав це зображення «Кайзацькою Джокондою, чиєї усмішки нікому не розгадати...». У зв'язку з цим сюжетним фрагментом напрошується певна типологічна паралель. Хтозна, можливо, К. Тур-Коновалов і Д. Замрій – автори роману «Художник», написаного значно пізніше за повість У. Бекбаулова, читали цей твір і звернули увагу на доволі значущий епізод із портретом Акбупеш, нібито написаним Тарасом. Бо вони в романі теж вдалися до схожої містифікації з портретом першої коханої Шевченка – Оксани Коваленко, створеного юним Тарасом (Тур-Коновалов, Замрій, 2013).

Картину взаємин Тараса з Акбупеш автор повісті розгортає так, що саме в молодій кайзашки зароджуються особливі почуття до українського поета-акина, глибші за звичайну щирю прихильність. Після того епізоду з портретами й прощання з Тарасом, молодша з Саримбекових дружин мовить до старшої:

– Масати, – запитала Акбупеш. – Аллах не буде на мене сердитися за те, що я сьогодні дуже щаслива і дуже нещасна?

– Ні, дівчинко, – відповіла Масати. – Аллах добрий... (Бекбаулов, 1975, с. 166).

Особливо ж виразно відтворені почуття двох молодих людей, Тараса й Акбупеш, у розлого виписаному епізоді, коли молода жінка прийшла провести Шевченка в далеку дорогу, власне, в епізоді їхнього доконечного розставання. Письменник і психологічно, й етично точно й тонко виписує внутрішні (саме внутрішні!) роздуми та почуття передусім Тараса в такій делікатній і незвичній для нього ситуації: у поета є друг Саримбек, є молода Саримбекова дружина Акбупеш, якій вочевидь запав у душу Тарас, є звичай тутешнього народу, врешті, є відомі моральні, християнські застороги і є не менш особливі почуття самого солдата-українця...

Акбупеш стрілася за кілька верстов від фортеці. Вийшла з-за горба і пішла за Тарасом. Спочатку він навіть не повірив, а як підійшла ближче, заплакав. Так вони і простували по степу, відставши від каравану – він тримав її за руку, вона її не віднімала, їй було приємно, що син справедливості біля неї й говорить незрозумілою їй мовою ніжні слова. Вона хотіла попросити, щоб він сказав усе це по-кайзацьки, але боялася. А що, як Тарас скаже таке, чого їй, заміжній жінці, слухати не можна? Вона зве його братом, він її сестрою, а що вона робитиме, як раптом він їй скаже: «Мен сені суйомин» (Я тебе кохаю)? Чи зможе вона відповісти йому: «Ні! Не треба»?...

... Вона стояла і дивилася на нього. Її припухлі вуста здригалися, вона хотіла щось промовити, тільки ж так, щоб Тарас зрозумів. Але вона знала тільки свою мову, а те, що хотіла сказати, заміжній жінці не можна вимовляти...

... Вона огляділася, чи ніхто не дивиться, і тихо попросила:

– Я тебе поцілую, можна? А ти передаси цей поцілунок Саримбекові.

Тарас обережно пригорнув її до себе, вона забилася, мов перепілка. Він ласкаво поцілував її в припухлі, ще мовби дитячі вуста... (Бекбаулов, 1975, с. 169).

Так само майстерно творить У. Бекбаулов Тарасові роздуми після хвилюючого розставання з Акбупеш, його самокатування за тривоги, які вніс своєю появою в гостинній юрті, за мимовільну нібито провину перед

другом Саримбеком, а також і самовиправдання перед другом, у яких, проте, Тарас не був послідовним, бо мрії-бажання його були іншими:

... в цьому голому степу, де панують закони адату й закони царя, мусить знайти собі куточок і людяність. Бо ми – люди. І як я міг не дивитися на неї, як я міг не говорити слів, які рвалися з серця?.. Не міг... Саримбек – мій друг. Я нічим перед Саримбеком не завинив. Я не розбив його сім'ї, я не звів його дружину. Я навіть свої слова про її красу й чисту душу, слова про своє почуття казав мовою, якої вона не знає... Акбупеш... Акбупеш... Кинути б оцю солдатчину, втекти з війська, забрати Акбупеш з юрти і втекти світ за очі!.. Ти ж не маєш на це права! Ти мусиш вижити і прибути на Україну... Ти сам собі не належиш... (Бекбаулов, 1975, с. 170).

Після уважного аналізу повісті У. Бекбаулова в контексті обраної теми, маючи перед очима чимало інших «шевченківських» творів, у яких так чи інакше реалізовано інтимно-любовний дискурс щодо життя Шевченка, маємо підстави казати, що виписана в цьому творі інтимно-любовна історія, хай і цілком вигадана автором, і відносно стисла в часі й просторі, є одною з наймайстерніших у художньому сенсі. Як щодо втілення в сюжеті самої історії, її перебігу, так і щодо мистецького творення образу Шевченка, зокрема в іншій (чужій?!) суспільно-психологічній атмосфері. Ще раз заслуговує на відзначення реалізація мотиву спогаду в сюжетних колізіях повісті, його художньої ролі, зокрема у творенні образу головного героя, його повноти й рельєфності.

До спогадових візій повістевого Тараса про княжну Варвару й Ганну Закревську, за сюжетом – після розставання з Акбупеш, додавалися в нього і спогади про цю молоду кайзацьку жінку (статус якої, до речі, був такий же, як і статус Ганни, тільки ця остання була з «українського світу»...), вони живили душу поета, допомагали долати труднощі заслання, мотивували мрії:

А проте Акбупеш стояла перед очима – її заплакане обличчя, трепетання її вії і вуст, коли обняв її на прощання, поцілунок – несміливий, дитячий і палкий... Він ішов і думав про те, як колись намалює її, як передасть красу обличчя,

гнучкість стану, ... очі, повні смутку, любові і передчуття чогось великого... (Бекбаулов, 1975, с. 170).

Окремі цитовані штрихи зовнішності Акбупеш, слова про її красу й гнучкість стану спонукають до міркувань про можливі обставини, які привели У. Бекбаулова до задуму написати повість про перебування Шевченка на Аралі, а також до реалізації в повісті любовної пригоди з молодою місцевою жінкою. Відомо, що повістяр був і сумлінним дослідником-шевченкознавцем, студіював насамперед засланий період життя українського генія. Цілком певно, що У. Бекбаулову були відомі відповідні джерела, спогади, зокрема й того ж Ф. Лазаревського (Спогади ..., 1982, с. 176–184), де є згадки про татарку Забаржаду, чи такі ж відомості в дослідженні М. Шагінян (1970)... Малознана історія із Забаржадою, зовсім скупі відомості про неї (власне, майже ніяких!) могли зародити думку, що та історія (хоч, за спогадом, Шевченкова пригода із Забаржадою сталася трохи пізніше, після Тарасового повернення з експедиції та за його буття в Оренбурзі) чи така ж історія могла статись у долі поета й раніше, на Аралі... А риси зовнішності Акбупеш могли бути «підказані» У. Бекбаулову Шевченковим віршем «І станом гнучим, і красою...», що його написав поет нібито під враженнями від молодої гарної татарки. Втім, це лише наша «робоча» гіпотеза про можливі причини й обставини з'яви цікавої повісті «Тарас на Аралі» та ліричної любовної історії в ній.

Дещо схоже, а дещо несхоже до творчої варіації з Акбупеш спостерігаємо в ще одній загадковій і цікавій історії з Шевченкового життя на засланні. Мова йде про таку собі «казашку Катю», якщо скористатися тут назвою однієї з відомих Шевченкових картин. Схоже в тому сенсі, що через мінімум фактології письменникам-біографам при творенні відповідних сюжетів випадало більше вдаватися до вимислів і домислів. А певна несхожість історії полягає передусім у тому, що про «казашку Катю» бодай би якийсь документальний матеріал зберігся та, звісно, мав так чи інакше братися до уваги авторами життєписних творів про Шевченка.

Академічна біографія Тараса Шевченка (1984) подає, мабуть, найрозлогіше тлумачення доволі скупих документальних відомостей про дівчину, яка жила в помешканні й родині Ускових, вона вочевидь не була казашкою, а лише позувала Шевченкові для його малюнків «Казашка Катя», «Казашка», «Самаритянка», «Благословіння дітей», одягнувши, зокрема для першої з картин, казахський національний одяг. У Шевченківській енциклопедії про Катю мовлено як про уральську козачку і сестру Авдотї, теж уральської козачки й няні малолітніх доньок Іраклія та Агати Ускових (Шевченківська ..., 2013, т. 3, с. 306). Щоправда, згаданою біографією поета поле для сумнівів і дискусій щодо особи Каті збережене: «Залишається, проте, нез'ясованим, чи не були вони (Авдотья і Катя – В. П.) сестрами-козачками, і чи були вони взагалі сестрами, а чи Катя була просто годованкою Ускових невідомого походження й національності (у всякому разі зовні вона дуже нагадує казахську дівчину). У сім'ї Ускових були ще й служниця та куховарка. Може, Катя і є однією з них?» (Т. Г. Шевченко, 1984, с. 323).

Тобто можемо констатувати, що і наявні джерельні відомості про Катю майже зовсім не обмежували письменників-біографів у можливостях домислових інтерпретацій цієї сторінки Шевченкового буття на засланні, й окремі письменники такими можливостями небезуспішно скористалися. Можна зауважити й інше: не всі автори повістей і романів про Шевченка, зокрема й ті, що писали про його буття в солдатчині, зважили на цю дівчину й на цю можливу історію взаємин поета з Катею чи й не вважали, що така пригода в його житті була.

Далі приділимо увагу творам, у яких образ Каті в її взаєминах із Шевченком виписаний: це романи Оксани Іваненко, Антонії Цвід, Олександра Денисенка, написані в різні історичні періоди і в різній художній стилістиці.

У «Тарасових шляхах» О. Іваненко Катя – епізодичний образ, який зовсім нічого не додає до аналізованої нами проблематики. Хіба що маємо авторську версію про те, хто була ця дівчина, яка з'являється в епізодах, коли Шевченко доглядає хворого хлопчика – сина Ускових. Вона тут «няня, молоденька

казашка Катя», вона – «... весела і добра казахська дівчина, але вона погано розмовляла по-російськи...» (Іваненко, 1982, с. 586, 588) й не надто вдатно доглядала хлопчика, не завжди розуміла бажання й потреби малюка, а от романний Шевченко припав хворому Дмитрикові до душі...

Ширший і цікавіший сюжет про історію стосунків Шевченка й Каті витворила в другому томі своєї трилогії про «жінок у житті Тараса Шевченка» А. Цвід. Наголошуємо тільки на сюжетних колізіях, бо свідома зорієнтованість авторки на видиму кінематографічність тексту, на зовнішню візуалізацію твореного, на зовнішні ефекти призвела, на жаль, до помітного «розрідження» художності твору, майже до відсутності психологізму в зображенні й мотиваціях сюжетних колізій. Зокрема й у стосунках Тараса й Каті.

І в трилогії Катя – нянька в родині Ускових, казашка за національністю, добра, емоційна «жінка Сходу»: «Катя в туніці, з дивно закрученою на голові шовковою хусткою, стоїть, обпершись об стовбур верби, сором'язливо опустила очі» (Цвід, 2017, с. 256) – такою вперше постає дівчина перед очима романного Тараса.

Зауважимо, що, за сюжетом роману, письменниця «зводить» поета й дівчину-казашку в часі, коли Шевченко вже чекає на звільнення від солдатчини, вона виписує кілька картин-епізодів, а власне – «розкладає на голоси» відомі фрагменти спогадів про тогочасного Шевченка (історія зі ста пельменями для Тараса, поминальні повір'я в казахів тощо), влітаючи в них і почуттєву історію стосунків Шевченка й Каті. Тут, як і в інших історіях у цій трилогії, А. Цвід практично ніяк не мотивує, скажімо, з'яву особливих почуттів дівчини до поета, як-от у епізоді, коли Катя дивиться на виліплені Тарасом фігурки, захоплюється ними, «впившись у Шевченка закоханим поглядом» (Цвід, 2017, с. 257).

Катя в романі показана місцевою жителькою з роду Адай, вона мешкає в юрті з родичами, які теж глибоко шанують Шевченка, запрошує поета на гостини («Ви давненько не навідувалися до нашої юрти, – мовила вона рідною, – ми вас зачекалися, а наш маленький Таразі, якого назвали на вашу честь, все бігає і виглядає вас...» (Цвід, 2017, с. 258)),

а поет-солдат з ніжністю до неї ставиться, пригортає й цілує.

Можна відзначати очевидну тенденцію творів шевченкіани про Тарасове заслання: акцентування на шанобливих стосунках Шевченка й місцевих мешканців, аборигенів специфічного з погляду слов'ян Сходу. У творах радянської пори при творенні таких взаємин доволі часто педальовано ідеологічні смисли, у біографіці ж новітніх часів таких переакцентацій майже немає, але, природно, контекст східного світу виразно присутній, і в ньому митці прагнуть реалізувати різні ідейно-художні завдання, зокрема й з царини інтимних стосунків між чоловіком і жінкою. Інша річ, наскільки майстерно й художньо переконливо вдається це зробити.

Домисловими операціями моделюючи в романі взаємини між Тарасом і молодою казашкою, А. Цвід творить кілька епізодів про щире Шевченкову прихильність до казахів («... Люблю ваш народ – гарний на вроду... Мабуть, недарма доля мене закинула у ваші краї...» (Цвід, 2017, с. 258)), і про шанування казахським людом українського поета й художника, шанування особливе, за віковими місцевими традиціями, принаймні таким його виписує авторка трилогії: «Жінки, нахилившись одна до одної, пошепки щебетують. – Чули, в аулі Шевченка мають за великого акина, прихиляються перед ним, як перед шаманом. Ладні доньок своїх запропонувати йому за токал – позашлюбну дружину» (Цвід, 2017, с. 263). В іншому епізоді виписано діалог між Шевченком і поважною казашкою, котра прямо йому каже, що для них «велика честь віддати за вас Катю», але поет, зважаючи на красу й молодість дівчини, навіть не допускає такої думки, бо ж надто старий для неї, «двадцять літ різниці...».

І в цій інтимній історії кохає вочевидь Катя, а Тарас лиш прихильний до неї. Остання картина роману з участю цих двох персонажів тільки утверджує означені почуттєві стани. Катя, за давньою традицією вшанування предків, у присутності Шевченка творить таїнство на могилі «аксакала роду», аби її мрії збулися, і мрії ці доволі очевидні: «Дівчина на мить завмирає, а в її погляді світиться оте загадане бажання, щоб Шевченко її ніколи не покинув... Каті було невтямки, що, попри

всю любов і ніжність до неї, серцем поета володіла інша жінка... Але то вже була його таємниця...» (Цвйд, 2017, с. 281). Вкотре наголосимо, що ця історія чи сторінка Шевченкового життя більшою мірою домислена, як домислена цією письменницею й історія про «іншу жінку», згадану в цитаті. Пам'ятаємо, що в усій трилогії А. Цвйд закладена й обстоювана думка, що «коханням усього життя» Тарасового була Марія Європеус, дівчина з його молодих і бурхливих літ.

На наш погляд, найзмістовніша інтерпретація взаємин Шевченка з дівчиною на ім'я Катя реалізована у відносно недавньому романі О. Денисенка «Тарас. Повернення». Катя тут за національністю адайка, представниця войовничого й вільнолюбного племені з казахських степів. Пам'ятаємо, що в цьому ж романі витворена й цікаво інтерпретована історія інтимних взаємин Шевченка з Агатою Усковою. Тож сюжетна лінія Тараса й Каті (а дівчина і в цьому романі – няня дітей Ускових) розгортається паралельно до «лінії Агатиної», моментами вони – сюжетні лінії – дотичні, але першу з них можна вважати також окремою й самодостатньою. Саме завдяки стосункам Тараса й Каті вона має свій початок, сюжетне і психологічне розгортання та фінальну розв'язку (у взаєминах згаданих персонажів).

Зауважимо, що відтворені в романі події охоплюють останні місяці перебування Шевченка на засланні. За версією твору, вже є рішення про звільнення поета з солдатчини, але є також таємні наміри начальства якись чином завадити його свободі, можливо, навіть позбавивши життя. Обидві жінки (Агата й Катя) клопочуться, кожна по-своєму, за долю й життя Тараса... Романний сюжет не позбавлений рис пригодництва...

У романі О. Денисенка Катя і зовнішністю, і вдачею, й поведінковими кроками посутньо інакша, ніж, скажімо, у романах О. Іваненко чи А. Цвйд. Під час першого знайомства Шевченко бачить її такою: «Граційна, в одязі червоних тонів, із тубетейкою без пір'їни на вершечку. Її хода рівна, тиха. Рухи стримані. І якби на багряна сорочка – кейлек (шовкова – В. П.), то він би й не запримітив її» (Денисенко, 2018, с. 56). За сюжетом, Катя має свою «біографію»: будучи адайкою, вона причетна до руху опору свого народу прийшлим

російським гарнізонам, зв'язана з ватажками руху. Її жених загинув у цій боротьбі, й тепер дівчина іменує себе Кизтумас – «... та, що не має народжувати дівчаток» (Денисенко, 2018, с. 133), а, певно, має народжувати хлопчиків-воїнів. Інші риси дівчини бачить романний Тарас у наступній несподіваній зустрічі з нею – «... забовваніла чорним силуетом вершниця в рожевій вуалі на обличчі й золотими шнурами-китицями з боків голови. Біля її плеча, обережно перебираючи пазурями, щоб не заплутатися в рожевому серпанку, ввтузився на дерев'яному присішкові той самий беркут. Сонце за спиною вершниці давало можливості розрізнити лише контур фігури. І коли вершниця вдягла на голову беркутові шкіряний клубочок, щоб угамувати птаха, а сама повернулася до нього боком, Тарас за вуаллю впізнав точений профіль адайки Каті. І тепер у променях... він побачив її зблизка і подивувався її степовій красі» (Денисенко, 2018, с. 77).

О. Денисенко цікаво й не без елементів пригодництва вибудовує колізії між самим поетом і його доброчинцями та ворогами, натякає на належність Шевченка до ліги масонів, виписує картини протистояння місцевого волелюбного населення російським гарнізонам. Саме на такому тлі розгортається історія взаємин Шевченка й Каті. Молода адайка в романі постає водночас і вродливою, глибокодумною дівчиною, і дівчиною-воїном – чудовою вершницею, яка володіє зброєю і входить до місцевого таємного руху опору російським залагам. Вона, як і Тарас, найбільше цінує свободу («Мы все вольны, как ветер» (Денисенко, 2018, с. 78). Катя, за сюжетом роману, – водночас і рятівниця Тараса. Через майстерно виписані, психологізовані картини постає канва почуттів і взаємозближення між цими двома персонажами. У деяких із цих картин простежимо й певні еротичні відтінки, актуальні для новітньої української біографіки, зокрема шевченкіани: «Тарас уперше опинився зовсім біля неї. Його вразив її засмаглий вид, її шкіра немов сяяла зсередини. Він ще ближче підступив до Каті й раптом побачив поряд з її щокрай край своїх уже сивих довгих вусів... І знову вони опинилися поруч одне з одним. Шевченко ще й подумав, що географію поці-

лунку між закоханими ще ніхто не скасовував...» (Денисенко, 2018, с. 113, 114).

Або ж «від імені» романної Каті: «Він їй подобався. І вона відчула його таїну та правдивість. Він ненавидів брехню. І за правду готовий був умерти. І це вабило її. Тягнуло до нього... Їй давно бракувало чоловіка, ще відтоді, як загинув її суджений, а з її тубетейки, як кажуть казахи, «впала пір'їна незайманості». І сталося це півроку тому. Але вона наче ще не розібралася, чи любить Тараса, чи ні» (Денисенко, 2018, с. 115–116). Показово, що тут дівчину Сходу Катю-Кизтумас навіть у взаєминах із чоловіком витворено активною, психологічно переконливою. Одна з перших дослідниць роману О. Вертипорох, достатньо високо оцінивши його саме з позицій психоаналізу, зауважує про образ головного героя: «...постать Тараса Шевченка в романі неординарна. Вона складна і багатопланова. Так, з одного боку, виписано автором традиційний образ митця-страдника, ...а з іншого, – образ людини-переможця, людини вищих трансцендентних світів... Саме психологічне вживання у вмістилище власного життєвого досвіду протягом роману (адже сам твір є тотально рефлексійним) призводить до того, що головний герой починає самоусвідомлюватись, творити себе заново» (Вертипорох, 2019, с. 110). Ця дослідниця не пише про колізії любовно-інтимного плану, ми ж наголосимо на їх неабиякій ваговитості для творення психологічного образу головного героя, та і його симпатії теж: «І Шевченка враз пройняло її (Каті – В. П.) співчуття до нього. Воно відразу зродило сліпу віру до неї. Він уперше зустрів таку, котра його розуміє з півслова. І це та, яка з іншого племені й із ним тільки тиждень як знайома. Людина степу. Людина вітру й беркута, коня і верблюда, пубату, кумису, чебрецю й полину. Народжена в сідлі. Закосичена стрілами, приперезана луком... з поглядом, де у вузькому розрізі очей зачала вічність, із молодістю, якої йому бракує, – вона своя. Так, наче з нею виріс... А ні! Це все лише здається... Варто підійти ближче... І його знову огортає безнадія...» (Денисенко, 2018, с. 114–115). У такому безпосередньому чи віддаленому зіставленні діалогів між героєм і героїнею, а частіше – Тарасових внутрішніх думок чи монологів, і розгортається

в романі О. Денисенка показ Шевченкових почуттів до Каті-Кизтумас. Не менш майстерно виписана і розв'язка їхніх стосунків, але вже через думки дівчини:

І доки не знайшла в собі сили, щоб виказати істинні почуття, воліла не обертатися до Шевченка. Вона врятувала його й тепер мала просити прощення і в бога Тенґрі, і в Аллаха за згублені нею душі. Вона знала, що Аллах і Тенґрі її простять. Але ні вони, ні родичі й усі її одноплемінники не забудуть, як вона ставала перед Тарасом на коліна, як оголювала волосся, даруючи йому квітку своєї краси. А вона ніколи не забуде, як танцювала йому танець і співала про совину пір'їну, що злетіла з її тубетейки. А він тоту пір'їнку так і не підняв. Він поїде, залишить її, а на неї чекає два шляхи: або піти заміж за нелюбого, старого й багатого, або стати під руку Іси і Досана й загинути в бою з іновірцями... (Денисенко, 2018, с. 197).

Зіставляючи відповідні картини з романів двох авторів, А. Цвід й О. Денисенка, можемо добре проілюструвати принаймні кілька речей: по-перше, яку свободу домислів і вимислів мають автори в модельованні маловідомих, недостатньо підтверджених документами історій; по-друге, як по суті в художньому сенсі різняться застосовані в романах наративні моделі, щодо творених образів також; по-третє, наскільки різними є семантика та художня глибина самих образів, передовсім образу Тараса Шевченка. У таких зіставленнях очевидна перевага, на наш погляд, за романом О. Денисенка.

Висновки. Отже, тяжкі роки заслання, солдатчини й муштри не заступили зовсім світ поетові, зокрема й завдяки підтримці друзів, знайомих, завдяки, хай і прихованим, але все ж можливим заняттям творчістю, завдяки спілкуванню, хоч і вельми обмеженому, з жінками, про яких мовлено вище. На час заслання припадає творення Шевченком низки повістей, окремі фрагменти яких, передовсім із повістей «Художник» і «Прогулка с удовольствием и не без морали», засвідчують, що Тараса Григоровича не полишала тема облаштування сім'ї, не полишали роздуми-спогади про жінок, проте над цими «темагичними» фрагментами повістей помітно тяжіли і власний авторів досвід спілкування з жіноцтвом, і психологічний стан підневільного поета, і вага літ...

Проаналізована в цій студії тема може в подальшому осягненні феномену Шевченка стати додатковим штрихом і аргументом як людини звичайної й незвичайної.

ЛІТЕРАТУРА

- Бекбаулов У.** Тарас на Аралі. Повість. Перекл. з каракалп. Київ : Дніпро, 1975. 352 с.
- Вертипорох О.** Психосемантика образу-персонажа в романі Олександра Денисенка «Тарас. Повернення». *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія : збірник наукових праць*. Вип. 33. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2019. С. 104–114.
- Денисенко О.** Тарас. Повернення : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 224 с.
- Іваненко О.** Тарасові шляхи [Роман]. Київ : Веселка, 1982. 743 с.
- Ковтун Ю.** Кохані жінки Шевченка. Тарасові музи. Київ : Україна, 2004. 207 с.
- Козак М.** Дано любить, терпить, страждать... Драма особистого життя Тараса Шевченка. Луцьк : Волинська книга, 2007. 100 с.
- Малиновська М.** Два літа на Аралі. *Літературна Україна*. 1975. 27 листопада.
- Реп'ях С.** Марево (Т. Г. Шевченко і жінки). Есе. Чернігів, 1993. С. 77–135.
- Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка. Київ : Дніпро, 1982. 547 с.
- Т. Г. Шевченко.** Біографія. Відп. ред. Є. П. Кирилюк. Київ : «Наукова думка», 1984. 560 с.
- Тур-Коновалов К., Замрій Д.** Художник : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 368 с.
- Цвід А.** І темні ночі... І ласки дівочі : Роман-перформанс у картинах та етюдах. Кохані жінки Тараса Шевченка. Трилогія. Книга друга. Київ : ТОВ «Видавництво «Прометей», 2017. 368 с.
- Шагинян М.** Тарас Шевченко / Переклав В. Іванисенко. Київ : «Дніпро», 1970. 254 с.
- Шевченківська енциклопедія : у 6 т. НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. Київ, 2012–2015. Т. 1–6.

REFERENCES

- Bekbaulov, U.** (1975). *Taras na Arali. Povist. Perekl. z karakalp.* [Taras on the Aral Sea. Story]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Borodin, V. S., Pavliuk M. M.** (Eds.). (1982). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Denysenko, O.** (2018). *Taras. Povernennia: roman [Taras. Return: a novel]*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia» [in Ukrainian].
- Ivanenko, O.** (1982). *Tarasovi shliakhy: roman [Tarasov's ways: novel]*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Kovtun, Yu.** (2004). *Kokhani zhinky Shevchenka. Tarasovi muzy [Beloved women of Shevchenko. Taras's muses]*. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
- Kozak, M.** (2007). *Dano liubyt, terpit, strazhdad... Drama osobystoho zhyttia Tarasa Shevchenka [Dano loves, endures, suffers... The drama of Taras Shevchenko's personal life]*. Lutsk: Volynska knyha [in Ukrainian].
- Kyryliuk, Ye. P.** (Ed.). (1984). *T. H. Shevchenko. Biohrafia [T. G. Shevchenko. Biography]*. Kyiv: «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Malynovska, M.** (1975). *Dva lita na Arali [Two summers in the Aral Sea]. Literaturna Ukraina – Literary Ukraine*, November 27 [in Ukrainian].
- Repiakh, S.** (1993). *Marevo (T. H. Shevchenko i zhinky). Ese [Marevo (T. G. Shevchenko and women). Essay]*, (pp. 77–135). Chernihiv [in Ukrainian].
- Shahinian, M.** (1970). *Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]*. V. Ivanysenko (Transl.). Kyiv: «Dnipro» [in Ukrainian].
- Tur-Konovalev, K., Zamrii, D.** (2013). *Khudozhnyk: roman [The artist: a novel]*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia» [in Ukrainian].
- Tsviid, A.** (2017). *I temni nochi... I lasky divochi: Roman-performans u kartynakh ta etiudakh. Kokhani zhinky Tarasa Shevchenka. Trylohiia [And the darkness of the night... And the caress of a girl: A performance novel in paintings and sketches. Beloved women of Taras Shevchenko. Trilogy]* (Book two). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Prometei» [in Ukrainian].

- Vertyporokh, O.** (2019). Psykhosemantyka obrazu-personazha v romani Oleksandra Denysenka «Taras. Pov-ernennia» [Psychosemantics of the image-character in Oleksandr Denysenko's novel "Taras. Return"]. *Literaturoznavstvo. Folklorystyka. Kulturolohiia: zbirnyk naukovykh prats – Literary studies. Folkloristics. Culturology: a collection of scientific works* (Issue 33), (pp. 104–114). Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. [in Ukrainian].
- Zhulynskyi, M. H.** and other (Eds.). (2012–2015). *Shevchenkivska entsyklopediia* [Shevchenko encyclopedia] (Vols. 1–6). Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka [in Ukrainian].